

**Η ΒΙΒΛΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ «ΣΠΕΡΜΑΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ»,
Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ***

Είσαγωγή

Σέ ἄρθρο πού δημοσίευσε στό περιοδικό *Θεολογία* ὁ ἀγαπητός συνάδελφος κ. Σιάσος¹, ἀμφισβητεῖ τίς θέσεις καί τά συμπεράσματα πού διατυπώσαμε σέ σχετικό ἄρθρο μας πού δημοσιεύθηκε ἐπίσης στό ἴδιο περιοδικό, μέ σκοπό νά ἀναδείξει τή σημασία πού ἔχει ἡ ἰουστίνεια θεολογία τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» γιά τοὺς διαχριστιανικούς καί διαθρησκειακούς διαλόγους πού διεξάγει κατόπιν πανορθοδόξων ἀποφάσεων ἢ Ἐκκλησία μας². Ἡ ἀμφισβήτησή του ἀναφέρεται τόσο στή θέση μας γιά τή βιβλική προέλευση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου περὶ

* Δημοσιεύθηκε στό περιοδικό *Θεολογία* τόμ. 85, 4 (2014), σ. 359-378.

1. Βλ. Λ. Χρ. Σιάσου, «Ἡ θεολογία τοῦ σπερματικοῦ λόγου ὡς ἀρχετυπικός ὑπογραμμός γιά τοὺς παντοίους διαλόγους (πρὸς κοσμοαυτοκράτορας, ἀνακτοβούλια, αἰρετικούς, εἰδωλολάτρεις, ὀργανικούς ἐπιστήμονες) τοῦ πάλαι καί τοῦ νῦν», στό *Θεολογία* 84, 4 (2013), σ. 295-309.

2. Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, «Ἡ θεολογία τοῦ “σπερματικοῦ λόγου” καί ἡ σημασία της γιά τοὺς διαχριστιανικούς καί διαθρησκειακούς διαλόγους», στό *Θεολογία* 84, 2 (2013), σ. 69-80.

«σπερματικοῦ λόγου» ἀπό τόν πρόλογο τοῦ *Κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καί ἰδιαίτερα ἀπό τό χωρίο Ἰω. 1, 9 («*Ἦν τό φῶς τό ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τόν κόσμον*»), ὅσο καί στή σημασία πού ἔχει κατά τήν ἄποψή μας ἡ ἐν λόγῳ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου ὅσον ἀφορᾷ τή θεολογική στάση πού πρέπει νά τηρεῖ ἡ σύγχρονη Ὁρθοδοξία κατά τούς διαχριστιανικούς καί διαθρησκειακούς διαλόγους πού διεξάγει στίς μέρες μας.

Τό ἐν λόγῳ ἄρθρο μας ὑπῆρξε εἰσήγηση στό Διεθνές Διαθρησκειακό Συμπόσιο πού διοργάνωσε τό Τμήμα Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης σέ συνεργασία μέ τή Θεολογική Σχολή τοῦ Τιμίου Σταυροῦ τῆς Βοστώνης καί τό Κέντρο Οἰκουμενικῶν, Ἱεραποστολικῶν καί Περιβαλλοντικῶν Μελετῶν «Μητροπολίτης Παντελεήμων Παπαγεωργίου» μεταξύ 14-15 Ἰουνίου 2013 μέ θέμα «Ὁρθόδοξη προσέγγιση γιά μιᾶ θεολογία τῶν θρησκειῶν»³. Τό Συμπόσιο δέ αὐτό πρέπει νά διευκρινίσουμε ὅτι ἔλαβε χώρα ὄχι «παρά τās Παγασάς», ὅπως ἐσφαλμένα ἀναφέρει ὁ κ. Σιάσος⁴, ὑπονοώντας τήν Ὁρθόδοξη Ἀκαδημία τοῦ Βόλου (!), ἀλλά στή Θεσσαλονίκη, καί μάλιστα σέ αἴθουσα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, στήν ὁποία καί ὁ ἴδιος εἶναι Καθηγητής, καθώς ἐπίσης καί στήν αἴθουσα τῆς Ἱερῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου κ. Ἀνθίμου.

Ἄς ἔλθουμε ὁμως νά δοῦμε, ἂν εὐσταθεῖ ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου σχετικά μέ τή βιβλική

3. Γιά τό Συμπόσιο αὐτό βλ. <http://cemes.weebly.com/sigmaupsilonmupi972 sigmaiotaomicron-2013>.

4. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 295.

προέλευση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου γιά τό «σπερματικό λόγο» ἀπό τόν πρόλογο τοῦ *Κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καί συγκεκριμένα ἀπό τό χωρίο Ἰω. 1, 9, καί ἄν ὄχι, ποιά εἶναι ἡ θέση της μέσα στήν εὐρύτερη ὀρθόδοξη παράδοση καί ποιά ἡ θεολογική ἐπικαιρότητά της γιά τή σύγχρονη Ὁρθοδοξία.

**α. Ἡ βιβλική προέλευση τῆς θεολογίας
τοῦ Ἰουστίνου γιά τό «σπερματικό λόγο»**

Ὁ ἀγαπητός συνάδελφος ἔχει τή γνώμη, καί μάλιστα χωρίς νά τήν τεκμηριώνει, ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου γιά τό σπερματικό λόγο «ἀποτελεῖ εἰδικήν, ἔκτακτον, συγγνωστή καί ἐπιτυχημένη τροπική (γιά εἰδικούς λόγους) ἐλεύθερη μετάφραση τῆς ἐνιαίας καί μονογενοῦς ἐκκλησιαστικῆς (= βιβλικῆς καί πατερικῆς) διδασκαλίας γιά τήν κατ' εἰκόνα Θεοῦ καί ὁμοίωσιν δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου»⁵, ἀρνούμενος τή βιβλική κατὰ τό περιεχόμενο προέλευση τῆς ἐν λόγῳ ἰουστίνειας διδασκαλίας ἀπό τόν πρόλογο τοῦ *Κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καί ἰδιαίτερα ἀπό τό χωρίο Ἰω. 1, 9⁶.

Ἐμεῖς ἀντιθέτως ὑποστηρίξαμε στό σχετικό ἄρθρο μας τήν ἄποψη ὅτι, καίτοι ὁ Ἰουστίνος παρέλαβε τήν ἔννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» ἀπό τό λεξιλόγιο τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, ἐντούτοις τό περιεχόμενο, μέ τό ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἡ ἔννοια αὐτή στή θεολογία του εἶναι πέρα γιά πέρα βιβλικό, προερχόμενο ἀπό τόν πρόλογο τοῦ *Κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καί ἰδίως ἀπό τό

5. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 301.

6. Βλ. ὅπ. παρ.

χωρίο *Ίω.* 1, 9, όπου τονίζεται ρητά ότι ο Λόγος ως «τό φῶς τό ἀληθινόν... φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τόν κόσμον»⁷. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Ἰουστίνος χρησιμοποιοῦντας τήν ἔννοια τοῦ σπερματικοῦ λόγου, ὅπως ἀναφέρουμε ἐπί λέξει, «διατυπώνει μέ στωική ὀρολογία τήν ἰωάννεια ἀντίληψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ φωτιστική ἐνέργεια τοῦ Λόγου στόν κόσμο δέν περιορίζεται ἀποκλειστικά καί μόνο στούς Χριστιανούς, ἀλλά ἐπεκτείνεται σέ ὅλους τούς ἀνθρώπους»⁸.

Γιά νά γίνει εὐκολότερα κατανοητή ἡ θέση μας αὐτή πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ ἐξάρτηση τοῦ Ἰουστίνου ἀπό τό *Εὐαγγέλιο* τοῦ Ἰωάννη, παρὰ τό γεγονός ὅτι ἀναφέρεται σ' αὐτό ἐμμέσως μόνο μία φορά⁹, εἶναι, ὅπως ὑποστηρίζεται ἤδη ἀπό πλειάδα ἐρευνητῶν, στενότατη¹⁰.

7. Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, ὅπ. παρ., σ. 71.

8. Βλ. ὅπ. παρ. Γιά τή σχέση μεταξύ χριστιανικῆς διδασκαλίας καί ἑλληνικῆς φιλοσοφίας κατά τή διατύπωση τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιά τό «σπερματικό λόγο» βλ. τό ἐμπεριστατωμένο ἄρθρο τοῦ R. Holte, «Logos Spermatikos - Christianity and Ancient Philosophy according to St. Justin's Apologies», στό *Studia Theologica* 12 (1958), σ. 109-168.

9. Βλ. *Ἀπολογία Α' ὑπέρ Χριστιανῶν, Πρός Ἀντωνίνον τόν Εὐσεβῆ*, 61, PG 6, 420 C: «Καί γάρ ὁ Χριστός εἶπεν ἄν μή ἀναγεννηθῆτε, οὐ μή εἰσέλθητε εἰς τήν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ὅτι δέ ἀδύνατον εἰς τάς μήτρας τῶν τεκουσῶν τούς ἅπαξ γεννωμένους ἐμβῆναι, φανερόν πᾶσιν ἐστιν». Μέ τό χωρίο αὐτό πρβλ. τό χωρίο *Ίω.* 3, 3-5. Βλ. ἐπίσης J. S. Romanides, «Justin Martyr and the fourth Gospel», στό *The Greek Orthodox Theological Review* 4 (1958-1959), σ. 115 κ.έ.

10. Βλ. ἐνδεικτικά G. Volkmar, *Über Justin den Märtyrer und sein Verhältnis zu unsern Evangelien*, Zürich 1853, σ. 20 κ.έ. E. Abbot, *The Authorship of the Fourth Gospel*, Boston 1880, σ. 41 κ.έ. W.

Ἐπάρχει μάλιστα τόσο ἔντονη ἐπίδραση τοῦ *Εὐαγγελίου* τοῦ Ἰωάννη στή σκέψη τοῦ Ἰουστίνου, ὥστε ὁ Α. Thoma ἤδη ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα νά ὀδηγεῖται στό συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἰουστίνος «γνωρίζει καί χρησιμοποιεῖ σχεδόν κάθε κεφάλαιο τοῦ *Εὐαγγελίου* τοῦ Λόγου, καί μάλιστα στήν πληρότητά του»¹¹. Παρόμοια ἄποψη ἐξέφρασε καί ὁ G. Volkmar, ὁ ὁποῖος τόνισε ιδιαίτερα ὅτι ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου σχετικά μέ τόν προϋπάρχοντα Υἱό καί Λόγο τοῦ Θεοῦ εἶναι κατά βάση ἡ ἴδια μέ αὐτήν τοῦ Δ' *Εὐαγγελίου*, τό ὁποῖο εἶναι τό μόνο πού ἀνταποκρίνεται τόσο πολύ στόν τρόπο τῆς σκέψεώς του¹². Ὅπως παρατηρεῖ ἐπίσης ὁ ἀείμνηστος Καθηγητής Ἀνδρέας Θεοδώρου, ἀναφερόμενος εἰδικά στή σχέση μεταξύ τῆς περὶ Λόγου διδασκαλίας τοῦ Ἰωάννη καί τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου, «Ἀπό τῶν χρόνων τοῦ ἱεροῦ Ἰωάννου

Bousset, *Die Evangeliencitate Justins des Märtyrers*, Göttingen 1891, σ. 115 κ.έ.· W. von Loewenich, *Das Johannes-Veständnis im zweiten Jahrhundert*, Giessen 1932, σ. 47, ὑποσ. 1· J. N. Sanders, *The Fourth Gospel in the Early Church*, Cambridge University Press, Cambridge 1943, σ. 27 κ.έ.· J. S. Romanides, ὅπ. παρ.: Ἀ. Θεοδώρου, *Ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου, φιλοσόφου καί μάρτυρος, καί αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν*, Ἀθήναι 1960, σ. 73· E. F. Osborn, *Justin Martyr*, Mohr Verlag, Tübingen 1973, σ. 137· D. Wyrwa, «Über die Begegnung des biblischen Glaubens mit dem griechischen Geist», στό *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 88,1 (1991), σ. 60· J. W. Pryor, «Justin Martyr and the Fourth Gospel», στό *The Second Century* 9 (1992), σ. 153 κ.έ.

11. Βλ. E. Abbot, ὅπ. παρ., σ. 63 καί J. S. Romanides, ὅπ. παρ., σ. 115.

12. Βλ. G. Volkmar, ὅπ. παρ., σ. 21 κ.έ. καί J. S. Romanides, ὅπ. παρ., σ. 116.

τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, ὁ Ἰουστίνος ὑπῆρξεν ὁ ἀρχαιότερος ἐκκλησιαστικός συγγραφεύς, ὅστις πρῶτος ἀνέπτυξε διεξοδικῶς καὶ ἠσχολήθη λεπτομερέστερον περὶ τὴν θεολογίαν τοῦ Λόγου. Ἐν τούτοις περὶ Θεοῦ Λόγου ὁμιλῶν, δέν φαίνεται παρεισάγων νέαν τινά διδασκαλίαν, ἀλλ' ὁμιλεῖ περὶ πίστεως ἤδη γνωστῆς ἐν τοῖς χριστιανικοῖς κύκλοις τῆς ἐποχῆς του. Τὴν περὶ Θεοῦ Λόγου διδασκαλίαν του ὁ Ἰουστίνος ἀντλεῖ ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς ἀγ. Γραφῆς καὶ ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως»¹³. Σέ σχετικό δέ ἄρθρο του ὁ ἴδιος Καθηγητὴς σημειώνει ἐν προκειμένῳ τὰ ἑξῆς: «Τὴν ἔννοιαν τοῦ Λόγου καὶ τόν ρόλον αὐτοῦ παρεῖχεν ἤδη αὐτῷ (ἐνν. τῷ Ἰουστίνῳ) ὁ πρόλογος τοῦ δ' εὐαγγελίου. Ἄν δέ ἐχρησιμοποίησε παραστάσεις ἐκ τῆς φιλοσοφίας, ἵνα καταστήσῃ τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν εὐληπτοτέραν εἰς τοὺς ἀναγνώστας του, τοῦτο οὐδόλως σημαίνει, κατὰ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ Goodenough¹⁴, ὅτι αἱ παραστάσεις αὗται ἀπετέλεσαν καὶ τὴν ψυχὴν τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, οὐσαί ἀπλῶς τό ἐξωτερικόν περιβλημα τῆς πίστεώς του»¹⁵.

Ἄν λοιπόν ἡ περὶ Λόγου θεολογία τοῦ Ἰουστίνου προέρχεται σύμφωνα μέ τοὺς εἰδικούς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐρευνητές ἀπὸ τὴν περὶ Λόγου διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη, πού ἀναπτύσσεται κυρίως στὸν πρόλογο τοῦ Εὐ-

13. Βλ. Ἀ. Θεοδώρου, ὅπ. παρ., σ. 73.

14. Βλ. E. R. Goodenough, *The Theology of Justin Martyr*, Verlag Frommannsche Buchhandlung (Walter Biedermann), Jenna 1923, σ. 140.

15. Βλ. Ἀ. Θεοδώρου, «Ἦτο ὁ Ἰουστίνος Χριστιανὸς φιλοσοφῶν ἢ φιλόσοφος χριστιανίζων;», στό *Ἐκκλησία* 37 (1960), σ. 211.

αγγελίου του, αντιλαμβανόμαστε ότι δέν είναι δυνατόν ή περί «σπερματικού θείου λόγου» διδασκαλία του Ίουστίνου πού είναι ἄρρηκτα δεμένη μέ τήν περί Λόγου θεολογία του¹⁶, νά ἔχει ἄλλη πηγή προελεύσεως πέρα ἀπό τόν πρόλογο τοῦ *Κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου*. Ἄλλωστε πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Ίουστίνος, παρὰ τή φιλοσοφική, καί ἐν προκειμένῳ στωική, ὀρολογία πού χρησιμοποιεῖ, εἶναι κατ' ἐξοχήν βιβλικός θεολόγος, ὅπως φαίνεται σαφέστατα κυρίως ἀπό τό *Διάλογό του πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον*¹⁷. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο καί ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος ὑπογραμμίζει μέ ἔμφαση ὅτι μιλώντας ὁ Ίουστίνος γιά τό «σπερματικό λόγο», καίτοι χρησιμοποιεῖ ἐν προκειμένῳ τή φιλοσοφική ὀρολογία τῆς ἐποχῆς του, ἀκολούθησε τό δρόμο πού εἶχε ἀνοίξει ἤδη ὁ εὐαγγελιστής Ἰωάννης στόν πρόλογο τοῦ Εὐαγγελίου του, ἀναφερόμενος στό Λόγο¹⁸. Καί πρέπει ἐν προκειμένῳ νά ση-

16. Γιά τή σχέση ἀνάμεσα στήν περί Λόγου θεολογία τοῦ Ίουστίνου καί τήν περί «σπερματικού λόγου» διδασκαλία του βλ. τήν πολύ ἀξιόλογη καί ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ E. R. Goodenough, ὅπ. παρ., σ. 159 κ.έ.

17. Βλ. κυρίως τήν πληθώρα τῶν βιβλικῶν ἀναφορῶν ἀπό τήν Παλαιά καί τήν Καινή Διαθήκη, πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ίουστίνος στό *Διάλογό του πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον*, 1-142, PG 6, 472 D - 800 D.

18. Βλ. Mgr. A. Yannoulatos, «La manifestation de la gloire de Dieu à tous les hommes», στό *Chemins de la Christologie Orthodoxe* (Textes réunis par Astérios Argyriou), Collection «Jésus et Jésus-Christ» dirigée par Mgr Joseph Doré, Archevêque de Strasbourg, n° 91, Desclée, Paris 2005, σ. 29. Βλ. ἐπίσης Ἀναστασίου Γιαννουλάτου, Ἀρχιεπισκόπου Τιράνων καί πάσης Ἀλβανίας, *Παγκοσμιότητα καί*

μειώσουμε ότι δέν υπάρχει καταλληλότερο χωρίο στον πρόλογο του *Κατά Ιωάννην Εὐαγγελίου*, τό ὁποῖο θά μπορούσε νά χρησιμοποιήσει ὡς βάση καί ἀφετηρία ὁ Ἰουστίνος γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς περὶ «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλίας του, ἀπό τό χωρίο *Ἰω. 1, 9*, τό ὁποῖο μέ τόσο ἀπλό καί σαφή τρόπο τονίζει τή φωτιστική παρουσία καί ἐπενέργεια τοῦ Λόγου σέ ὅλους ἀνεξαίρετως τοὺς ἀνθρώπους. Τό χωρίο αὐτό τοῦ δίνει τή δυνατότητα, ὅπως φάνηκε ἤδη ἀπό ὅσα ἀναφέραμε στό σχετικό ἄρθρο μας¹⁹, ὄχι μόνο νά περιγράψει τήν ἔννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου», ἀλλά καί νά ὑπογραμμίσει τίς συνέπειες τῆς φωτιστικῆς παρουσίας του κυρίως μεταξύ τῶν θύραθεν συγγραφέων, ποιητῶν καί φιλοσόφων.

β. Ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου *Ἰω. 1, 9* καί ἡ σχέση του μέ τήν περὶ «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου

Στό ὑπό συζήτηση ἄρθρο του ὁ ἀγαπητός συνάδελφος κ. Σιάσος ὑποστηρίζει ἐπί λέξει ὅτι τό χωρίο *Ἰω. 1, 9* «ἐνῶ ἡμπορεῖ νά στηρίξει τήν ἰουστίνειο θεολογική ἀποδόμηση τῆς σχετικῆς φιλοσοφικῆς δοξασίας», ἐννοώντας προφανῶς τή στωική, «ἐν τούτοις σέ κἄν μία περίπτωση καί ἐπ' οὐδενί λόγῳ ἢ τρόπῳ δέν ἡμπορεῖ νά θεμελιώσει οὔτε τό ἰουστίνειο ἐφαρμοστικό “διά ταῦτα” (χριστιανοί εἰσι κἄν ἄθεοι ἐνομίσθησαν...) οὔτε τό τελικό δισσό συμ-

¹⁹ Ὁρθοδοξία (Μελετήματα Ὁρθοδόξου προβληματισμοῦ), Ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2005, σ. 196.

19. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 71 κ.ἑ.

πέραςμα τοῦ Γ. Μαρτζέλου»²⁰. Ἐπειδή οἱ θέσεις αὐτές τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου ὀφείλονται προφανῶς σέ ἐσφαλμένη ἐκ μέρους του κατανόηση τοῦ χωρίου Ἰω. 1, 9, ἄς ἔλθουμε κατ' ἀρχήν νά δοῦμε ποιά εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου αὐτοῦ μέσα στόν πρόλογο τοῦ *Κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, γιά νά μπορέσουμε στή συνέχεια νά κατανοήσουμε καί τή σχέση τοῦ χωρίου αὐτοῦ μέ τήν περί «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου, καθώς καί τή σημασία πού τῆς ἀποδίδουμε γιά τούς διαχριστιανικούς καί διαθρησκειακούς διαλόγους.

Ὁ κ. Σιάσος ἀντιλαμβανόμενος τό χωρίο Ἰω. 1, 9 ὡς ἄρθρο μιᾶς εὐρύτερης ὁμολογίας καί μαρτυρίας ὄχι μόνο τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη, ἀλλά καί τοῦ Προδρόμου (!!!), ἐπιχειρεῖ νά τό ἐρμηνεύσει ὑπό τό πρίσμα τοῦ χωρίου Ἰω. 1, 10-12 («ἐν τῷ κόσμῳ ἦν, καί ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καί ὁ κόσμος αὐτόν οὐκ ἔγνω. εἰς τά ἴδια ἦλθεν, καί οἱ ἴδιοι αὐτόν οὐ παρέλαβον. ὅσοι δέ ἔλαβον αὐτόν, ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν τέκνα Θεοῦ γενέσθαι τοῖς πιστεύουσιν εἰς τό ὄνομα αὐτοῦ»)²¹, περιορίζοντας ἔτσι τή φωτιστική ἐνέργεια τοῦ Λόγου, πού σύμφωνα μέ τό χωρίο Ἰω. 1, 9 ἐπεκτείνεται σ' ὅλους τούς ἀνθρώπους, οὐσιαστικά μόνο στούς Χριστιανούς καί χρονικά βεβαίως μετά τήν Ἐνανθρώπηση, τήν ὁποία, ὅπως εἶναι προφανές, ὑπονοεῖ τό χωρίο Ἰω. 1, 10-12. Πρός τό σκοπό αὐτό ἐπικαλεῖται «κορυφαίους», ὅπως λέει, ἐρμηνευτές τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας παράδοσης²², οἱ ὁποῖοι ὅμως ὄχι μόνο δέν συμφω-

20. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 301.

21. Βλ. ὅπ. παρ.

22. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 301 κ.έ.

νοῦν μέ μιά τέτοια ἐρμηνεία, ἀλλά μέ βάση τό χωρίο αὐτό τονίζουν τήν καθολικότητα τῆς φωτιστικῆς ἐνέργειας καί παρουσίας τοῦ Λόγου σέ ὀλόκληρο τό ἀνθρώπινο γένος ἤδη ἀπό τήν ἀρχή τῆς δημιουργίας του.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι ὁ σπουδαιότερος ἐρμηνευτής τοῦ *Κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, ἅγ. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος σέ κείμενο, πού παραθέτει ἤδη ὁ κ. Σιάσος²³, χωρίς δυστυχῶς νά κατανοεῖ τή βαθύτερη σημασία του, γράφει ἐπί λέξει τά ἑξῆς: «Ὁ δέ τοῦ Θεοῦ Λόγος “φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τόν κόσμον” οὐ διδασκαλικῶς, καθάπερ ἄγγελοι τυχόν ἢ ἄνθρωποι, ἀλλά μᾶλλον ὡς Θεός δημιουργικῶς ἐκάστῳ τῶν εἰς τό εἶναι καλουμένων σπέρμα σοφίας ἤτοι θεογνωσίας ἐντίθησι, καί ρίζαν ἐμφυτεύει συνέσεως, λογικόν τε οὕτως ἀποτελεῖ τό ζῶον, τῆς οἰκείας φύσεως μέτοχον ἀποδεικνύων, καί τῆς ἀφράστου λαμπρότητος, ὡσπερ τινάς ἀτμούς φωτειδεῖς ἐνιεῖς τῷ νῶ, καθ’ ὃν αὐτός οἶδε τρόπον τε καί λόγον· δεῖ γάρ, οἶμαι, λέγειν ἐν τούτοις οὐ περιττά· διάτοι τοῦτο καί ὁ προπάτωρ Ἀδάμ, οὐκ ἐν χρόνῳ, καθάπερ ἡμεῖς, τό εἶναι σοφός ἀποκερδάνας ὁρᾶται, ἀλλ’ ἐκ πρώτων εὐθύς τῶν τῆς γενέσεως χρόνων τέλειος ἐν συνέσει φαίνεται, τόν δοθέντα τῇ φύσει παρά Θεοῦ φωτισμόν ἀθόλωτον ἔτι, καί καθαρόν διασώζων ἐν ἑαυτῷ, καί ἀκαπήλευτον ἔχων τῆς φύσεως τό ἀξίωμα. Φωτίζει τοιγαροῦν δημιουργικῶς μέν ὁ Υἱός, ἅτε δὴ τό φῶς ὑπάρχον αὐτό τό ἀληθινόν, κατά μετοχήν δέ ἢ κτίσις τήν πρὸς τό φῶς ἐκλαμπρύνεται»²⁴.

23. Βλ. ὄπ. παρ., σ. 303 ἑξ.

24. Βλ. *Ἐρμηνεία εἰς τό Κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* 1, 9, PG 73, 128 BC.

Από τήν ἐρμηνεία αὐτή τοῦ Κυρίλλου προκύπτει ξεκάθαρα ὅτι ἡ φωτιστική ἐνέργεια τοῦ Λόγου ἀπευθύνεται σέ κάθε ἄνθρωπο ἤδη ἀπό τή στιγμή τῆς δημιουργίας του καί συνίσταται στό «σπέρμα σοφίας ἤτοι θεογνωσίας» καί στή «ρίζα (τῆς) συνέσεως», δηλ. στό λόγο, πού ἐμφυτεύει μέσα του ὁ δημιουργικός Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὥστε νά καταστῆ «λογικόν... ζῶον». Μάλιστα ὁ ἄνθρωπος ὡς λογικό ὄν, ἔχοντας δηλ. καί ὁ ἴδιος νοῦ καί λόγο, ἀναδεικνύεται κατά τόν Κύριλλο μέτοχος τῆς φύσεως τοῦ Λόγου καί τῆς «ἀφράστου λαμπρότητός» Του, πού τοποθετεῖ ὡς «ἀτμούς φωτοειδεῖς» στό νοῦ του μέ δημιουργικό καί ὑπερφύη τρόπο ὁ Υἱός καί Λόγος τοῦ Θεοῦ. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, σάν νά πρόκειται γιά σύγχρονο βιβλικό ἐρμηνευτή, ἐρμηνεύει τό χωρίο αὐτό σέ συνάρτηση μέ τήν κοσμολογική σημασία τοῦ Λόγου ὡς δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, γιά τήν ὁποία ἤδη γίνεται λόγος δύο φορές στόν πρόλογο τοῦ *Κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου*²⁵. Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο τό γεγονός ὅτι στό παραπάνω κείμενο πού παραθέσαμε ὁ Κύριλλος τονίζει ἐμφαντικά δύο φορές ὅτι ἡ φωτιστική ἐνέργεια τοῦ Λόγου παρέχεται σέ κάθε ἄνθρωπο «δημιουργικῶς», κατά τή δημιουργία του δηλ. ἀπό τό Θεό Λόγο. Μάλιστα, ὅπως φαίνεται ἀπό ὅσα ἀναφέρει λίγο πιο κάτω, ἐνῶ γνωρίζει τό ἐρμηνευτικό πρόβλημα πού παρουσιάζει τό χωρίο *Ἰω. 1, 9*, σχετικά μέ τό ἄν ἡ φράση «ἐρχόμενον εἰς τόν κόσμον» πρέπει νά νοηθεῖ ὡς ἀναφερόμενη στό «φῶς τό ἀληθινόν» ἢ στό «πάντα ἄνθρωπον», ὁ ἴδιος προτιμᾷ τή δεύτερη ἐκδοχή, τονίζοντας ὅτι

25. Βλ. *Ἰω. 1, 3* καί *1, 10*.

«οὐ τό φῶς εἰς τόν κόσμον ἔρχεσθαι μᾶλλον, ἀλλά τόν φωτιζόμενον ἄνθρωπον διαβεβαιούμεθα»²⁶.

Ὡστόσο, καίτοι ἡ ἀνθρώπινη φύση ἔχει κατά τόν Κύριλλο τή δυνατότητα νά δέχεται τή φωτιστική ἐνέργεια τοῦ Λόγου ἤδη ἀπ' ἀρχῆς τῆς δημιουργίας της, ἔχοντας «σύνδρομόν τε καί συγκατεσκευασμένην τῷ εἶναι» τή δυνατότητα αὐτή²⁷, ἡ ὑποδοχή καί ἡ ἀποτελεσματικότητα τῆς φωτιστικῆς ἐνέργειας τοῦ Λόγου ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπό τήν ἠθική καί πνευματική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτό καί ὁ Κύριλλος τονίζει, ὅπως εἶδαμε, ὅτι εὐθύς μετά τή δημιουργία του ὁ Ἄδάμ, ὅσο εἶχε στό νοῦ του ἀθόλωτο τό θεῖο φωτισμό καί διέθετε ἠθική καί πνευματική καθαρότητα, ἦταν τέλειος ὡς πρὸς τή θεογνωσία, πράγμα τό ὁποῖο ἀπώλεσε μέ τήν πτώση.

Ἀνάλογη εἶναι καί ἡ ἐρμηνεία πού κάνει στό χωρίο Ἰω. 1, 9 καί ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας. Εἶναι ὁμως ἀξιωματικό ὅτι, καίτοι ὁ κ. Σιάσος μνημονεύει τό Θεοφύλακτο μεταξύ τῶν λοιπῶν ἐρμηνευτῶν, ἀναφέρεται δυστυχῶς σ' αὐτόν γενικόλογα, κυριολεκτικά μέσα σέ πέντε γραμμές, χωρίς νά προβληματίζεται καθόλου ἀπό τά στοιχεῖα πού συνθέτουν τήν ἐρμηνεία αὐτή τοῦ ἐν λόγῳ ἰωάννειου χωρίου καί τήν κάνουν νά διαφοροποιεῖται πλήρως ἀπό τήν ἔννοια, μέ τήν ὁποία ἀντιλαμβάνεται τό χωρίο αὐτό ὁ ἀγαπητός συνάδελφος. Γράφει χαρακτηριστικά ὁ Θεοφύλακτος: «Καί πῶς, φησί, φωτίζει πάντα ἄνθρωπον, ὅπου γε βλέπομέν τινας ἐσκοτισμένους; Ὅσον τό ἐφ' ἑαυτῷ, πάντας φωτίζει. Εἰπέ γάρ μοι, οὐ πάν-

26. Βλ. ὅπ. παρ., PG 73, 132 CD.

27. Βλ. ὅπ. παρ., PG 73, 129 B.

τες λογικοί; οὐ πάντες φύσει γινώσκοντες τό καλόν καί τούναντίον; οὐκ ἔχοντες δύναμιν ἐννοῆσαι ἀπό τῶν κτισμάτων τόν Κτίστην; Ὡστε ὁ λόγος ὁ δοθείς ἡμῖν, καί παιδαγωγῶν ἡμᾶς φύσει, ὅς καί φυσικός νόμος καλεῖται, οὗτος ἄν κληθεῖν φῶς, τό δοθέν ἡμῖν παρὰ Θεοῦ· εἰ δέ τινες κακῶς τῷ λόγῳ ἐχρήσαντο, ἑαυτούς ἐσκοτίσαν»²⁸. Ὅπως εἶναι σαφές καί στό Θεοφύλακτο, τό φῶς τοῦ Λόγου παρέχεται ἀνεξαιρέτως σ' ὅλους τούς ἀνθρώπους κατά τή δημιουργία τους καί συνίσταται στό ἀνθρώπινο λογικό. Γι' αὐτό καί ὅλοι οἱ ἀνθρωποι ἔχουν τή δυνατότητα νά γνωρίζουν «φύσει» τό καλό καί τό κακό καί νά ἐννοήσουν ἀπό τά κτίσματα τόν Κτίστη, ἀναγόμενοι ἔτσι σέ μιὰ στοιχειώδη θεογνωσία. Μέ ἄλλα λόγια τό λογικό εἶναι πού συνιστᾶ καί κατά τό Θεοφύλακτο τό «σπέρμα σοφίας ἤτοι θεογνωσίας» κατά τήν ἔκφραση τοῦ ἀγ. Κυρίλλου. Βεβαίως, ὁ φωτισμός αὐτός τοῦ Λόγου μέσω τοῦ ἀνθρώπινου λογικοῦ δέν λειτουργεῖ μηχανικά καί ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἠθική καί πνευματική συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτό ἀκριβῶς τονίζει ὁ Θεοφύλακτος ὅτι ὅσοι δέν ἔχουν κάνει καλή χρήση τοῦ λογικοῦ τους ἔχουν σκοτισθεῖ.

Προϋποθέτοντας τίς παραπάνω ἐρμηνεῖες τῶν δύο ὄντως κορυφαίων ἐρμηνευτῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας παράδοσης στό χωρίο Ἰω. 1, 9, ὁ ἀείμνηστος Καθηγητής Π. Τρεμπέλας σημειώνει λακωνικά: «διά τῆς φράσεως ταύτης (δηλ. τοῦ χωρίου Ἰω. 1, 9) ἐκφράζεται ἡ ἔννοια ὅτι τό φῶς τοῦ Λόγου εἶναι δωρεά θεία, τήν ὁποῖαν ἔκα-

28. Βλ. *Ἐρμηνεία εἰς τό Κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* 1, PG 123, 1149 C.

στος άνθρωπος φέρει μεθ' ἑαυτοῦ κατά τήν στιγμὴν τῆς γεννήσεώς του, οὕσα παρ' αὐτῷ ἔμφυτος»²⁹. Στὴν ἴδια γραμμὴ σκέψης κινεῖται καὶ ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλβανίας Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος, ἐπισημαίνοντας μάλιστα καὶ τὴ σημασία πού ἔχει τὸ ἰωάνναιο αὐτό χωρίο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ θρησκευτικῶν ἀληθειῶν σ' ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Οἱ πρῶτοι στίχοι τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καὶ ἰδιαίτερα ὁ στίχος «Ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον», καθορίζουν, ὅπως γράφει, «τὸ βασικὸ χριστολογικὸ θεμέλιο γιὰ μιὰ σωστὴ κατανόηση τῶν πιὸ ὑψηλῶν θρησκευτικῶν ἐμπνεύσεων τῆς ἀνθρωπότητας». Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἡ φράση «ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον» ἀναφέρεται στοῦ «φῶς τὸ ἀληθινόν» ἢ στοῦ «πάντα ἄνθρωπον», σημασία ἔχει ὅτι καὶ στίς δύο περιπτώσεις σύμφωνα μέ τὸ ἰωάνναιο αὐτό χωρίο ὁ Λόγος ὡς φῶς «φωτίζει πάντα ἄνθρωπον»³⁰.

29. Βλ. Π. Ν. Τρεμπέλα, *Ἑπόμνημα εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, Ἔκδ. Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι 1969, σ. 50.

30. Βλ. Mgr. A. Yannoulatos, «La manifestation de la gloire de Dieu à tous les hommes», ὅπ. παρ., σ. 30 ἐξ.: «... les premiers versets de l'Évangile selon saint Jean déterminent le fondement christologique pour une juste compréhension des plus hautes inspirations religieuses de l'humanité. "Il (le Verbe) était la lumière véritable, qui éclaire tout homme venant dans le monde". Certains manuscrits comportent une virgule (,) après le mot "homme". Mais dans les deux cas, la lumière éclaire "tout homme"». Βλ. ἐπίσης Ἀναστασίου Γιαννουλάτου, Ἀρχιεπισκόπου Τιράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας, *Παγκοσμιότητα καὶ Ὁρθοδοξία (Μελετήματα Ὁρθοδόξου προβληματισμοῦ)*, Ἔκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2005, σ. 198.

ἔχοντας ὑπ' ὄψη μας τήν παραπάνω ἔννοια πού ἔχει κατά τήν ὀρθόδοξη πατερική παράδοση καί τή σύγχρονη θεολογική ἔρευνα τό χωρίο Ἰω. 1, 9, ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ἡ σχέση του μέ τήν περί «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου εἶναι προφανής. Ἐφόσον τό φῶς τοῦ Λόγου σύμφωνα μέ τό ἐν λόγῳ ἰωάννειο χωρίο, ἀλλά καί τήν ὀρθόδοξη ἐρμηνευτική παράδοση, παρέχεται ἀδιακρίτως σέ κάθε ἄνθρωπο μέσω τοῦ λογικοῦ του ἤδη ἀπ' ἀρχῆς τῆς δημιουργίας του, ἀποτελώντας μέ τόν τρόπο αὐτό «σπέρμα σοφίας ἤτοι θεογνωσίας» καί «ρίζαν... συνέσεως» κατά τίς ἐρμηνευτικές διατυπώσεις τοῦ ἁγ. Κυρίλλου, εἶναι σαφές ὅτι ἡ περί «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου συνιστᾷ οὐσιαστικά ἐρμηνευτική ἀπόδοση τοῦ ἀνωτέρῳ ἰωάννειου χωρίου ὑπό τό φιλοσοφικό βέβαια μανδύα τῆς στωικῆς ὀρολογίας. Γι' αὐτό ἀκριβῶς καί ὁ Ἰουστίνος, ὅπως τονίσαμε στό σχετικό ἄρθρο μας³¹, ὑποστηρίζει ὅτι «ὄλες οἱ ἀλήθειες, στίς ὁποῖες ὀδηγήθηκε ἡ προχριστιανική ἀνθρωπότητα εἶναι οὐσιαστικά προϊόντα τῆς φωτιστικῆς ἐνεργείας καί παρουσίας τοῦ σπερματικοῦ θείου λόγου πού ἐνεργεῖ ἀδιάκριτα σ' ὄλους τούς ἀνθρώπους, ἐφόσον βέβαια δέν συσκοτίζεται ἀπό τά πάθη καί τίς ἐπιθυμίες τους»³². Μέ τήν ἔννοια αὐτήν ἀκριβῶς νοοῦνται καί οἱ γνωστές θε-

31. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 71.

32. Βλ. *Ἀπολογία Α' ὑπέρ Χριστιανῶν, Πρός Ἀντωνῖνον τόν Εὐσεβῆ*, 46, PG 6, 397 C *Ἀπολογία Β' ὑπέρ Χριστιανῶν, Πρός τήν Ρωμαίων Σύγκλητον*, 8, PG 6, 457 AB. Βλ. καί Ἄ. Θεοδώρου, *Ἡ θεολογία τοῦ Ἰουστίνου, φιλοσόφου καί μάρτυρος, καί αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τήν ἑλληνικήν φιλοσοφίαν*, Ἀθήναι 1960, σ. 104.

σεις τοῦ Ἰουστίνου: «ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστι»³³ καί «οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοὶ εἰσι, κἄν ἄθεοι ἐνομίσθησαν»³⁴. Δέν πρόκειται δηλ. γιὰ θέσεις, οἱ ὁποῖες, ἂν συνδεθοῦν μέ τό χωρίο Ἰω. 1, 9, ὀδηγοῦν σέ «κάποιαν μηχανικήν (μηχανιστικήν) λειτουργίαν ἢ αὔξησιν ἢ καρπογονίαν τοῦ σπερματικοῦ λόγου», ὅπως νομίζει ἐν προκειμένῳ ὁ ἀγαπητός συνάδελφος κ. Σιάσος³⁵, γιὰτί τόσο ἡ ἐρμηνευτική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας πού ἀναφέρεται στό χωρίο αὐτό³⁶ ὅσο καί ὁ Ἰουστίνος, ὅπως εἶδαμε, τονίζουσ μέ ἔμφαση ὅτι τό φῶς τοῦ (σπερματικοῦ) λόγου δέν ἐνεργεῖ, ὅταν ὁ νοῦς εἶναι σκοτισμένος ἀπό ἐμπαθεῖς λογισμούς καί ἐπι-

33. Βλ. ὅπ. παρ., PG 6, 465 C.

34 Βλ. Ἀπολογία Α΄ ὑπέρ Χριστιανῶν, Πρός Ἀντωνῖνον τόν Εὐσεβῆ, 46, PG 6, 397 C.

35. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 304.

36. Πέρα ἀπό ὅσα ἀναφέρουν σχετικά, ὅπως εἶδαμε, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καί ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας βλ. καί Εὐθυμίου Ζιγαβηνοῦ, Ὑπόμνημα εἰς τό Κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιον 1, PG 129, 1116 D – 1117 A. Πρὸβλ. ἐπίσης καί Ὀριγένους, Εἰς τόν Ἱερεμίαν 14, 10, PG 13, 416 AB· E. Klostermann, *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, hrsg. von der Kirchenväter-Commission der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften: Origenes' Werke (3. Band), Leipzig 1901, σ. 114: «Ἦν τό φῶς τό ἀληθινόν ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τόν κόσμον. Καί ὅς ἐστι λογικός μετέχει τοῦ ἀληθινοῦ φωτός. Λογικός δέ ἐστι πᾶς ἄνθρωπος. Τῶν οὖν μετεχόντων λόγου πάντων ἀνθρώπων, ἐν τισί μὲν ἡ ἰσχὺς τοῦ λόγου ἠΰξησεν, ἐν τισί δέ ἐκλείπει. Ἐάν δέ ἴδης ψυχὴν ἐμπαθεῖ καί ἀμαρτωλόν, ὅψει ἐκεῖ τήν ἰσχύν τοῦ λόγου ἐπιλείπουσαν· ἐάν δέ ἴδης ψυχὴν ἀγίαν καί δικαίαν, ὅψει τήν ἰσχύν τοῦ λόγου ὀσημέραι καρποφοροῦσαν».

θυμίες. Ἄλλωστε πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ νοῦς («τό λογικόν») μέσα στήν ὀρθόδοξη παράδοση, ὄντας ἄρρηκτα δεμένος μέ τή βούληση («τό αὐτεξούσιον») συνιστᾷ τό «κατ' εἰκόνα» τοῦ Θεοῦ στόν ἄνθρωπο³⁷. Τό δέ «κατ' εἰκόνα» σύμφωνα μέ τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δέν καταστράφηκε τελείως μετά τήν πτώση, ὅπως δέχεται ὁ λουθηρανικός καί ἰδιαίτερα ὁ καλβινικός προτεσταντισμός³⁸, ἀλλά ἀπλῶς ἐξαχρειώθηκε καί ἀμαυρώθηκε, παραμένοντας ὡστόσο ἀκέραιο ὡς πρός τίς φυσι-

37. Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, «Λογικό καί αὐτεξούσιο κατά τόν ἅγ. Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό», στό *Πρακτικά ΚΑ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης) μέ θέμα «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Προνοία καί προεδρία τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος Β', Θεσσαλονίκη 2000, σ. 156 κ.έ.: τοῦ ἴδιου, Ὁρθόδοξο δόγμα καί θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Β', Ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 109 κ.έ.

38. Βλ. χαρακτηριστικά Β. Lohse, *Ratio und Fides. Eine Untersuchung über die Ratio in der Theologie Luthers*, Göttingen 1958, σ. 55 κ.έ., 82 κ.έ. καί Κ. Barth, *Nein! Antwort an Emil Brunner*, München 1934 (Theologische Existenz heute, Heft 14), σ. 16 κ.έ. Βλ. ἐπίσης Γ. Δ. Μαρτζέλου, «Λογική καί Ἀποκάλυψη κατά τό Λούθηρο καί τήν Ὁρθόδοξη παράδοση», στό *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 67/701* (1984), σ. 151 κ.έ.: G. D. Martzelos, «Vernunft und Offenbarung in der Theologie Luthers und in der Orthodoxen Überlieferung», στό *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 28 (1985), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 256 κ.έ.: S. Fazakas, «Offenbarung, Kirche, Theologie. Die Pariser Vorträge von 1934», στό Μ. Beintker - Chr. Link - M. Trowitzsch (Hrsg.), *Karl Barth in Deutschland 1921-1935. Aufbruch - Klärung - Widerstand*, TVZ Verlag, Zürich 2005, σ. 410.

κές δυνατότητές του³⁹. Κατά συνέπεια, εφόσον ο νοῦς, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Μ. Βασίλειος, δέν εἶναι «βεβλαμμένος... ὑπό δαυμόνων»⁴⁰, ἀλλά βρῖσκεται σέ μιά μέση ἡθικοπνευματική κατάσταση, ὄντας κατά τό δυνατόν ἀνεπηρέαστος ἀπό ἐμπαθή «ἐπιτηδεύματα» καί «κινήματα», μπορεῖ νά ἀποφύγει τήν εἰδωλολατρεία καί νά ἀναχθεῖ σέ κάποιες μικρές θρησκευτικές ἀλήθειες, σύμμετρες μέ τή νοητική του ἰκανότητα⁴¹. Αὐτό ἀκριβῶς ἐπισημαίνει κατ' οὐσίαν καί ὁ Ἰουστίνος μέ τή διδασκαλία του περί «σπερματικοῦ λόγου».

**γ. Ἡ θέση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου
περί «σπερματικοῦ λόγου»
μέσα στήν ὀρθόδοξη παράδοση**

Ὁ κ. Σιάσος ἰσχυρίζεται ὅτι στό ὑπό συζήτηση ἄρθρο μας ὑποστηρίζουμε δῆθεν τήν ἄποψη ὅτι «ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου περί σπερματικοῦ λόγου υἰοθετήθηκε ἀπό τή μεταγενέστερη πατερική παράδοση»⁴², ἐνῶ ὁ ἴδιος παρουσιάζεται νά ὑποστηρίζει ἐν προκειμένῳ τό τελείως ἀντίθετο, ἀποκόπτοντας οὐσιαστικά τή διδασκαλία αὐτή τοῦ Ἰουστίνου ἀπό τόν κορμό τῆς ὀρθόδοξου παραδόσεως. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικά, «ἡ μετά τόν Ἰουστίνον πατερική καί ἐκκλησιαστική παράδο-

39. Βλ. σχετικά Ν. Ἀ. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Β' (Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως)*, Ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 537 κ.έ.

40. Βλ. Ἐπιστολή 233, 2, PG 32, 868 A.

41. Βλ. ὅπ. παρ., 1, PG 32, 865 AB.

42. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 304.

ση, ἐνῶ κατενόησε καί ἐτίμησε τήν γενναία ἀπολογητική ὑπέρ τῶν Χριστιανῶν καί ἑαυτοῦ θεολογική κατασκευή, ἐν τούτοις δέν τήν εἰσήγαγε στήν κεντρική διδασκαλία της. Ἀρκέστηκε σέ σποραδικές μνεῖες - χρήσεις τῆς θεολογικῆς πλέον τεχνικῆς ἐκφράσεως («σπερματικός λόγος»), καί ἀπέφυγε νά ἐπαναλάβει τό διά ταῦτα ἐφαρμοστικό περὶ «Χριστιανῶν πρό Χριστοῦ»⁴³.

Κατ' ἀρχήν θά πρέπει νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι, ἂν ἤταν περισσότερο προσεκτικός ὁ ἀγαπητός συνάδελφος καί προσπαθοῦσε νά κατανοήσει αὐτά πού γράφουμε, θά διαπίστωνε ὅτι μέ ὅσα γράφουμε δέν τεκμηριώνεται ὁ ἰσχυρισμός του ὅτι ὑποστηρίζουμε τήν υἰοθέτηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου περὶ «σπερματικοῦ λόγου» ἀπό τή μεταγενέστερη πατερική παράδοση. Κι' αὐτό γιατί ἐκεῖνο πού πράγματι ὑποστηρίζουμε *expressis verbis* εἶναι ἀπλῶς ὅτι ἡ ἐκλεκτική στάση τοῦ Μ. Βασιλείου καί ἄλλων Πατέρων ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας... οὐσιαστικά συνεχίζει «τήν πρακτική διάσταση τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιά τό «σπερματικό λόγο»»⁴⁴ καί τίποτε περισσότερο. Μάλιστα πρέπει νά τονίσουμε ὅτι ἡ ἀποψή μας αὐτή δέν εἶναι γενική καί ἀόριστη· ἀναφέρεται συγκεκριμένα καί ἀποκλειστικά στή σύζευξη Ἑλληνισμοῦ καί Χριστιανισμοῦ, στήν ὁποία, ὡς γνωστόν, συνέβαλε καθοριστικά ὁ Ἰουστίνος μέ τή θεολογία του γιά τό «σπερματικό λόγο»⁴⁵. Ὅπως σημειώνουμε χαρακτηριστικά, «ἡ παραπάνω θετική ἀξιολόγηση τοῦ

43. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 300 ἐξ.

44. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 69.

45. Σχετικά μέ τό θέμα αὐτό βλ. D. Wyrwa, ὅπ. παρ., σ. 53 κ.έ.

Ἑλληνισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ Ἰουστίνου μέ βάση τή θεολογία τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» ὄχι μόνο ἀποτελέσει τήν ἀπαρχή γιά τήν προσέγγιση μεταξύ Χριστιανισμοῦ καί Ἑλληνισμοῦ, πού ἀνέλαβαν τόν ἐπόμενο αἰώνα οἱ ἀλεξανδρινοί θεολόγοι Κλήμης καί Ὀριγένης, ἀλλά καί ὁδήγησε κατόπιν στή σύζευξη Χριστιανισμοῦ καί Ἑλληνισμοῦ πού πραγματοποιοῖσαν μέ ἀξιοθαύμαστο τρόπο κυρίως οἱ Καππαδόκες Πατέρες»⁴⁶. Ἀναφερόμενοι δέ εἰδικά στό Μ. Βασίλειο, γράφουμε ἐπί λέξει: «Ἰδιαίτερα μάλιστα ἡ ἐκλεκτική στάση καί πρακτική ἔναντι τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας πού συνιστᾷ ὁ Μ. Βασίλειος στήν ὁμιλία του *Πρός τούς νέους, ὅπως ἄν ἐξ ἐλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*⁴⁷, ἄν δέν προϋποθέτει, ὡστόσο ἐναρμονίζεται πλήρως μέ τή θεολογία τοῦ “σπερματικοῦ λόγου” τοῦ Ἰουστίνου. Ἄλλωστε στό ἔργο του *Ὅροι κατά πλάτος* φαίνεται ὅτι γνωρίζει καλά τήν ἔννοια τοῦ “σπερματικοῦ λόγου”, ἀξιοποιώντας τήν μάλιστα κατάλληλα, γιά νά οἰκοδομήσει πάνω σ’ αὐτήν τό “ἀδίδακτον” τῆς ἀγάπης πρὸς τό Θεό πού χαρακτηρίζει κατ’ αὐτόν τήν ἀνθρώπινη φύση»⁴⁸. Οἱ διατυπώσεις αὐτές γιά ὅποιον κατανοεῖ σωστά αὐτά πού διαβάσει καθόλου δέν σημαίνουν ὅτι ὑποστηρίζουμε τήν υἰοθέτηση τῆς ἰουστίνειας διδασκαλίας περὶ «σπερματικοῦ λόγου» ἀπό τή μεταγενέστερη πατερική παράδοση. Ἄλλωστε εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστό ὅτι ἡ διδασκαλία περὶ «σπερματικοῦ λόγου» μέ τή φιλοσοφική μορφή καί τό περιεχό-

46. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 74.

47. Βλ. 3, PG 31, 569 B – 572 B.

48. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 74 ἐξ.

μενο πού παρουσιάζει αποτελεί στό σύνολό της αποκλειστική ιδιοτυπία τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ Ἰουστίνου.

Ὡστόσο κανείς δέν μπορεῖ νά ἀγνοήσει τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν μέσα στήν ὀρθόδοξη παράδοση ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς καί Πατέρες πού ἤ διδασκαλία τους συγγενεῦει κατά τό περιεχόμενο, καί μάλιστα μερικές φορές ἐντυπωσιακά, μέ τήν περί «σπερματικοῦ λόγου» διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ ὁποῖος ἀναφερόμενος σέ κάποια στοιχεῖα ἀλήθειας πού ὑπάρχουν στόν Ἑλληνισμό, τά ἀποδίδει σέ «ἐναύσματά τινα τοῦ λόγου τοῦ θείου» πού ἔλαβαν οἱ Ἕλληνες καί πού μαρτυροῦν ὅτι δέν ἔχει κρυφτεῖ ἀπ' αὐτούς ἡ δύναμη τῆς ἀλήθειας, ἀλλά εἶναι ἀπλῶς ἀσθενής καί ἀτελής⁴⁹. Ἔτσι, ὅπως γιά τόν Ἰουστίνου, κατά παρόμοιο τρόπο καί γιά τόν Κλήμη ἡ ἑλληνική φιλοσοφία ὁδήγησε μόνο στή μερική ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν πληρότητα τῆς ἀλήθειας πού ὑπάρχει στήν ἐν Χριστῷ Ἀποκάλυψη⁵⁰. Ὅπως εἶναι προφανές, ἡ θέση αὐτή τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέα δέν διαφέρει

49. Βλ. *Προτρεπτικός πρὸς Ἕλληνας* 7, PG 8, 184 AB: «Εἰ γάρ καί τά μάλιστα ἐναύσματά τινα τοῦ λόγου τοῦ θείου λαβόντες οἱ Ἕλληνες ὀλίγα ἄττα τῆς ἀληθείας ἐφθέγγαντο, προσμαρτυροῦσι δέ τήν δύναμιν αὐτῆς οὐκ ἀποκεκρυμμένην, σαφῶς δέ αὐτούς ἐλέγχουσι ἀσθενεῖς, οὐκ ἐφικόμενοι τοῦ τέλους».

50. Βλ. *Στρωματεῖς* 6, 10, PG 9, 304 B. Γιά τήν παρόμοια αὐτή θέση τοῦ Ἰουστίνου βλ. *Ἀπολογία Β' ὑπὲρ Χριστιανῶν, Πρὸς τὴν Ῥωμαίων Σύγκλητον*, 10, PG 6, 460 B· 13, PG 6, 468 A. Βλ. ἐπίσης καί Γ. Δ. Μαρτζέλου, ὄπ. παρ., σ. 73.

κατά τό περιεχόμενο από τή βασική θέση τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου περί «σπερματικοῦ λόγου» καί κατά πάσα πιθανότητα δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ, χωρίς ὁ ἴδιος νά ἔχει δεχθεῖ τήν ισχυρή ἐπίδραση τῆς ἰουστίνειας θεολογίας. Γι' αὐτό, ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικά ὁ ἀείμνηστος Καθηγητής Κ. Σκουτέρης, ἡ θέση αὐτή τοῦ Κλήμη ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ «σάν συνέχεια καί σάν περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς σχετικῆς προσεγγίσεως τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ φιλοσόφου καί μάρτυρα»⁵¹. Ὁ Ὠριγένης ἐπίσης, ἂν καί δέν ἔχει νά παρουσιάσει κάποια ἀντίστοιχη διδασκαλία μέ αὐτήν τοῦ Κλήμη, ὡστόσο κάνει λόγο γιά τήν τελείωση «τοῦ σπερματικῶς ἐγκειμένου κατά τὰς ἐννοίας ἡμῖν λόγου» μέσω τῆς πνευματικῆς γεωργίας⁵², ἀφήνοντας ἔτσι νά ἐννοήσουμε κάποια σχετική ἐπίδραση τοῦ Ἰουστίνου στή σκέψη του.

Πέρα ὅμως ἀπό τοὺς ἀνωτέρω δύο ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς ὑπάρχουν καί Πατέρες πού φέρουν, νομίζουμε, ἐμφανῶς τή σφραγίδα τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἐν λόγω θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου στή σκέψη καί τή διδασκαλία τους. Ἦδη ὁ Μ. Βασίλειος, ἰδιαίτερα στό ἔργο του *Ὅροι κατά πλάτος*, ὅπως ἐπισημάναμε, φαίνεται νά γνωρίζει καλά τήν ἰουστίνεια ἐννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου», ἀξιοποιώντας την ἐπιτυχῶς στά πλαίσια τῆς θεολογίας του. Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ἀναφερό-

51. Βλ. Κ. Β. Σκουτέρη, *Ἱστορία Δογματῶν*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1998, σ. 537.

52. Βλ. *Τῶν εἰς τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιον ἐξηγητικῶν* 13, 41, PG 14, 472 D.

μενος στην αγάπη προς τό Θεό πού χαρακτηρίζει τήν ανθρώπινη φύση τή θεωρεῖ «ἀδίδακτη», ἀκριβῶς ἐπειδή, ὅπως ἐπισημαίνει, ὁ πόθος τῆς θείας ἀγάπης ἔχει δοθεῖ στόν ἄνθρωπο ὡς «σπερματικός τις λόγος» κατά τή στιγμή τῆς δημιουργίας του⁵³. Σέ ἄλλη μάλιστα συνάφεια τοῦ ἴδιου ἔργου κάνει λόγο περί «τῶν σπερματικῶς ἐνυπαρχουσῶν ἡμῖν δυνάμεων» πού καλλιεργοῦνται καί ἀναπτύσσονται μέ τό νόμο τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ⁵⁴. Οἱ διατυπώσεις αὐτές δέν μποροῦν νά κατανοηθοῦν ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἰουστίνεια διδασκαλία περί «σπερματικοῦ λόγου», καί μάλιστα ὅταν πρόκειται γιά ἕναν Πατέρα τῆς Ἐκκλησίας πού διέθετε λιπαρή γνώση ὄχι μόνο τῆς θύραθεν, ἀλλά καί τῆς προγενέστερης χριστιανικῆς γραμματείας. Ἄλλωστε, ὅπως τονίσαμε καί προηγουμένως, ἡ ἰκανότητα πού ἀναγνωρίζει ὁ Μ. Βασίλειος στόν ἀνθρώπινο νοῦ, νά μπορεῖ, ἐφόσον δέν εἶναι κυριευμένος ἀπό ἐμπαθεῖς κινήσεις καί λογισμούς, νά ὀδηγηθεῖ σέ μιᾶ μικρή καί σύμμετρη μέ τή νοητική του ἰκανότητα γνώση κάποιων θρησκευτικῶν ἀληθειῶν, ἀνταποκρίνεται πλή-

53. Βλ. *Ὅροι κατά πλάτος* 2, 1, PG 31, 908 BC: «Ἀδίδακτος μέν ἡ πρὸς τόν Θεόν ἀγάπη. Οὔτε γάρ φωτὶ χαίρειν, καί ζωῆς ἀντιποιεῖσθαι παρ' ἄλλου μεμαθήκαμεν, οὔτε τό ἀγαπᾶν τούς τεκόντας ἢ θρειαμένους ἕτερος ἐδίδαξεν. Οὔτως οὖν, ἢ καί πολύ μᾶλλον τοῦ θείου πόθου οὐκ ἔξωθέν ἐστιν ἡ μάθησις· ἀλλ' ὁμοῦ τῇ συστάσει τοῦ ζώου τοῦ ἀνθρώπου φημί, σπερματικός τις λόγος ἡμῖν ἐγκαταβέβληται οἴκοθεν ἔχων τάς ἀφορμάς τῆς πρὸς τό ἀγαπᾶν οἰκειώσεως. Ὅνπερ τό διδασκαλεῖον τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ παραλαβόν, γεωργεῖν μετ' ἐπιμελείας, καί ἐκτρέφειν μετ' ἐπιστήμης, καί εἰς τελείωσιν ἄγειν Θεοῦ χάριτι πέφυκεν».

54. Βλ. ὅπ. παρ., 3, 1, PG 31, 916 D.

ρως στή διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου περὶ «σπερματικοῦ λόγου».

Ἐκτός ὅμως ἀπό τό Μ. Βασιλείο, πιστεύουμε ὅτι καί ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, χαρακτηρίζοντας, ὅπως εἶδαμε, τό φωτισμό τοῦ Λόγου μέσω τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ ὡς «σπέρμα σοφίας ἤτοι θεογνωσίας» πού δόθηκε στόν ἄνθρωπο ἤδη ἀπ' ἀρχῆς τῆς δημιουργίας του, ἄν δέν ἀπηχεῖ, ὡστόσο ἀποδίδει μέ διαφορετική ὀρολογία τήν ἔννοια τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» τοῦ Ἰουστίνου. Κι' αὐτό βέβαια δέν εἶναι τυχαῖο· ὀφείλεται πιθανότατα στό γεγονός ὅτι καί οἱ δύο τους, ὅπως φάνηκε ἤδη ἀπό ὅσα εἶπαμε παραπάνω, ἀντλοῦν τό περιεχόμενο τῆς θεολογικῆς ἐν προκειμένῳ διδασκαλίας τους ἀπό τό χωρίο *Ἰω. 1, 9*.

Κατά συνέπεια, ἄν καί οἱ ἀνωτέρω περιπτώσεις δέν συνιστοῦν μιά κατά γράμμα υἰοθέτηση τῆς ἰουστίνειας διδασκαλίας περὶ «σπερματικοῦ λόγου», ὡστόσο ὑπογραμμίζουν τή θέση καί τήν ἐπίδραση πού εἶχε ἡ διδασκαλία αὐτή στή σκέψη τους, ἀλλά καί γενικότερα μέσα στήν ὀρθόδοξη παράδοση. Μάλιστα στήν περίπτωση τοῦ Ὁριγένη καί τοῦ Μ. Βασιλείου δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά μορφολογική ἐπίδραση τῆς ἰουστίνειας θεολογίας στή σκέψη τους, ἀλλά γιά κάτι πολύ περισσότερο· ἐνῶ στήν περίπτωση τοῦ Κλήμη καί τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἡ ἐπίδραση αὐτή φαίνεται νά ἀγγίζει τό περιεχόμενο καί τόν πυρήνα τῆς διδασκαλίας τους.

Ἀλλά ἡ θέση καί ἡ σημασία τῆς θεολογίας τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» μέσα στήν ὀρθόδοξη παράδοση δέν φαίνεται μόνο ἀπό τήν ἐπίδραση πού εἶχε στή σκέψη καί τή διδασκαλία σημαντικῶν Πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων φαίνεται καί ἀπό τήν εὐρύτερη θε-

ολογική και πρακτική αξιοποίησή της μέσα στην Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Διερωτήθηκε ἄραγε ποτέ ὁ ἀγαπητός συνάδελφος πῶς εἶναι δυνατόν μεγάλοι φιλόσοφοι τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος νά ἔχουν θεωρηθεῖ μέσα στήν Ὁρθόδοξη παράδοση ὡς «παιδαγωγοί εἰς Χριστόν» γιά τούς Ἕλληνας, ὅπως ὁ νόμος τῆς Π. Διαθήκης γιά τούς Ἰουδαίους⁵⁵, ἂν δέν γινόταν δεκτό ἀπό τήν Ἐκκλησία ὅτι ὀδηγήθηκαν σέ κάποιες ἀλήθειες συμβατές μέ τό Χριστιανισμό μέσω τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» ἢ μέσω τῶν «ἐναυσμάτων τοῦ λόγου τοῦ θείου» κατά τήν ἔκφραση τοῦ Κλήμη τοῦ Ἀλεξανδρέα; Καί ἔπειτα, ἀλήθεια, ποῦ στηρίχτηκε θεολογικά ἡ Ἐκκλησία, γιά νά ἐπιτρέψει τήν ἀγιολογία τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων καί ποιητῶν στό νάρθηκα τῶν βυζαντινῶν καί ἰδίως τῶν μοναστηριακῶν ναῶν; Ἄν αὐτά δέν συνιστοῦν μιά ἔμμεση μέν, ἀλλά ὡστόσο σαφῆ καί ἐπίσημη ἐκκλησιαστική ἀποδοχή ἀπό πλευρᾶς ὀρθόδοξου τῆς ἰουστινείας θεολογίας τοῦ «σπερματικοῦ λόγου», ὅπως αὐτή πέρασε καί ἔγινε δεκτή μέσα στήν ὀρθόδοξη παράδοση, δέν γνωρίζουμε τί ἄλλο μποροῦν νά σημαίνουν.

55. Βλ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς* 1, 5, PG 8, 717 D· 6, 5, PG 9, 261 D - 264 A. Βλ. καί Π. Κ. Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία*, τόμ. Β' (Γραμματεία τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν), Ἐκδ. Οἶκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη ³2008, σ. 790· Κ. Β. Σκουτέρη, ὅπ. παρ., σ. 536 κ.ἑ.

**δ. Η σημασία και επικαιρότητα τῆς ιουστίνειας
θεολογίας τοῦ «σπερματικοῦ λόγου»
γιά τή σύγχρονη Ὁρθοδοξία**

Ἀποκόπτοντας ὁ κ. Σιάσος τήν ιουστίνεια θεολογία τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» ἀπό τή βιβλική (ἰωάννεια) καί τήν εὐρύτερη πατερική παράδοση⁵⁶, φυσιολογικά καταλήγει στήν ἄποψη ὅτι δέν μπορεῖ ἡ θεολογία αὐτή νά ἀποτελέσει πρότυπο γιά τή στάση τῆς Ὁρθοδοξίας ἔναντι τῶν ἑτεροδόξων ἢ ἑτεροθρήσκων κατά τούς διεξαγόμενους στίς μέρες μας διαχριστιανικούς καί διαθρησκειακούς διαλόγους⁵⁷. Ὅπως ὅμως ἔγινε σαφές ἀπό ὅσα ἀναφέραμε προηγουμένως, τόσο ἡ σχέση τῆς ἐν λόγω θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου μέ τόν πρόλογο τοῦ *Κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καί ἰδιαίτερα μέ τό χωρίο *Ἰω. 1, 9*, ὅσο καί ἡ σχέση της μέ τήν εὐρύτερη ὀρθόδοξη παράδοση, παρὰ τίς ὑπάρχουσες μορφολογικές διαφοροποιήσεις, εἶναι ἀναντίρρητη.

Ἄν λοιπόν γίνει ἀποδεκτό ὅτι ὁ πρόλογος τοῦ *Κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καί εἰδικότερα ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου *Ἰω. 1, 9*, ἀποτελεῖ τή βιβλική βάση γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιά τό «σπερματικό λόγο», τότε τόσο ἡ θέση του πού ἀναφέρεται στήν ἀξιολόγηση τῶν ἀληθειῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ («ὅσα παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστι»), ὅσο καί ἡ θέση του πού σχετίζεται μέ τήν ἀξιολόγηση τῶν ἀνθρώπων

56. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 300 ἐξ.

57. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 307.

πού ἔζησαν πρὶν ἀπὸ τὸν Χριστό («οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοὶ εἰσι, κἄν ἄθεοι ἐνομίσθησαν»), κατανοούμενες καὶ οἱ δύο μέσα στό πλαίσιο τῆς λειτουργίας καὶ ἐπενέργειας τοῦ «σπερματικοῦ λόγου» σέ ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα, δικαιολογοῦν πλήρως τήν ἄποψη πού διατυπώσαμε στό σχετικό ἄρθρο μας, ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐπέκταση καὶ ἐφαρμογή τῶν θέσεων αὐτῶν στήν ἀξιολόγηση ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου ἄλλων Ὁμολογιῶν ἢ θρησκειῶν ἢ ἀκόμη καὶ ἀνθρώπων πού βρίσκονται ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας⁵⁸. Ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε ἤδη, τό χωρίο *Ἰω. 1, 9* δέν ἀποτελεῖ μόνο τήν πηγὴ προελεύσεως καὶ τῆ βάση γιὰ τήν ἀνάπτυξη τῆς θεολογίας τοῦ Ἰουστίνου γιὰ τό «σπερματικό λόγο», ἀλλά καθορίζει κατὰ τήν εὐστοχη παρατήρηση τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας καὶ «τό βασικό χριστολογικό θεμέλιο γιὰ μία σωστή κατανόηση τῶν πιό ὑψηλῶν θρησκευτικῶν ἐμπνεύσεων τῆς ἀνθρωπότητας»⁵⁹. Ὅπως μάλιστα ὑπογραμμίζει ὁ ἴδιος σέ ἄλλη συνάφεια, ὁ ἄνθρωπος γενικότερα κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, πού συνεχίζουν ἐν προκειμένῳ τῆ βιβλική παράδοση⁶⁰, δέν παρέμεινε μετὰ τήν πτώση του σέ ἀπόλυτο σκοτάδι, ὥστε νά εἶναι ἀνίκανος νά ἀτενίσει τό μυστήριο τοῦ Θεοῦ. Μέ τό λογικό του, τῆ θεωρία τῆς φυσικῆς τάξεως τοῦ κόσμου, τίς πιό ὑψηλές διαισθήσεις του καὶ τίς ἐμπειρίες τῆς συνειδήσεως του «γνώριζε πάντοτε κάτι ἀπὸ τήν ὑπαρξη καὶ τήν τελειότητα τοῦ Θεοῦ». Καὶ ἀκριβῶς «ἡ πρώτη αὐτῆ ἀνθρώ-

58. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 77 ἐξ.

59. Βλ. πιό πάνω, ὑποσ. 30.

60. Βλ. ἐνδεικτικά *Πράξ. 14, 17· 17, 25-28.*

πινη διαίσθηση και γνώση του Θεού είναι και ο προθάλαμος της χριστιανικής πίστεως»⁶¹.

Έχοντας λοιπόν αυτά υπ' όψη μας, αντιλαμβανόμαστε ότι η άποψη που διατυπώσαμε στο σχετικό άρθρο μας, σύμφωνα με την οποία η θεολογία του Ίουστίνου για τό «σπερματικό λόγο» είναι «ό,τι πιο πρόσφορο μπορεί να δώσει η πατερική θεολογική παράδοση, προκειμένου να αποτελέσει τό θεολογικό υπόβαθρο, αλλά και τό πιο κατάλληλο μοντέλο για τή στάση που πρέπει να τηρεί η Όρθοδοξία στην εποχή μας κατά τή διεξαγωγή τών διαχριστιανικών και κυρίως τών διαθρησκειακών διαλόγων»⁶², παρά τίς αντιρρήσεις του αγαπητού συναδέλφου, είναι απολύτως συνεπής και τεκμηριωμένη. Μέ άλλα λόγια, σύμφωνα με τά παραπάνω, έχουμε τήν πεποίθηση ότι εφαρμόζοντας στην πράξη ή σύγχρονη Όρθοδοξία τή θεολογία αυτή του Ίουστίνου, και ιδιαίτερα τή θέση του, σύμφωνα με τήν οποία «όσα... παρά πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστι»⁶³, και ακολουθώντας ἐν γένει τό παράδειγμα τῆς στάσης του κυρίως ἔναντι του Ἑλληνισμοῦ, «ἀποφεύγει τή θρησκευτική ἀπαξίωση τόσο τῶν ἀνθρώπων, μέ τούς ὁποίους διαλέγεται, ὅσο και τῆς διαφορετικῆς Ὁμολογίας ἢ θρησκείας, τήν ὁποία πρесеβύουν, χωρίς ταυτόχρονα νά διατρέχει

61. Βλ. Ἀναστασίου Γιαννουλάτου, Ἀρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Ἀλβανίας, *Παγκοσμιότητα και Όρθοδοξία (Μελετήματα Όρθοδόξου προβληματισμοῦ)*, Ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα ⁶2005, σ. 179, 198 ἔξ.

62. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 76.

63. Βλ. ὅπ. παρ., PG 6, 465 C.

τόν κίνδυνο τοῦ δογματικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ συγκροτισμοῦ»⁶⁴. Κι' αὐτό γιατί, ὅπως τονίσαμε, «πιστεύουμε βαθύτατα ὅτι ἡ ἐφαρμογή τῆς θεολογίας αὐτῆς τοῦ Ἰουστίνου στούς διαχριστιανικούς καί διαθρησκευτικούς διαλόγους συμβάλλει ἀποφασιστικά ἀπό πλευρᾶς ὀρθοδόξου ὄχι μόνο στήν ὑπέρβαση τῆς ὁμολογιακῆς ἢ θρησκευτικῆς ἀποκλειστικότητας (Exklusivismus), ἀλλά καί στήν ὑπέρβαση τῆς ὁμολογιακῆς ἢ θρησκευτικῆς περιεκτικότητας (Inklusivismus), ἐνῶ ταυτόχρονα διασώζει καί προβάλλει τή σωτηριώδη πληρότητα καί ἀθθεντικότητα τοῦ ἀποκεκαλυμμένου λόγου τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ μέσα στήν Ἐκκλησία»⁶⁵.

Ἄντι ἐπιλόγου

Ὑστερα ἀπό ὅσα εἶπαμε, ἔγινε πιστεύουμε σαφές ὅτι οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου κ. Σιάσου σχετικά μέ τίς θέσεις πού διατυπώσαμε στό ἀνωτέρω μνημονευόμενο ἄρθρο μας δέν εὐσταθοῦν. Κι' αὐτό γιατί, ὅπως προσπαθήσαμε νά δείξουμε, ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου γιά τό «σπερματικό λόγο», παρά τή στωική της μορφή, ἔχει πέρα γιά πέρα βιβλικό περιεχόμενο, προερχόμενη ἀπό τόν πρόλογο τοῦ *Κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου*, καί ἰδιαίτερα ἀπό τό χωρίο Ἰω. 1, 9.

Ἐξάλλου, ὅπως φάνηκε ἤδη ἀπό ὅσα ἀναφέραμε σχετικά, ἡ διδασκαλία αὐτή δέν εἶναι ἀποκομμένη ἀπό τήν εὐρύτερη ὀρθόδοξη παράδοση, ὅπως τή θεωρεῖ ὁ ἄ-

64. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 80.

65. Βλ. ὅπ. παρ., σ. 76.

γαπητός συνάδελφος, αλλά αποτελεί οργανικό τμήμα της ὀρθοδόξου παραδόσεως, ἐπηρεάζοντας σημαντικά μεγάλους ἐκκλησιαστικούς συγγραφείς καί Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καί γιά τό λόγο αὐτό, πιστεύουμε, ἀξιοποιήθηκε πρακτικά ἀπό τήν Ἐκκλησία μέ τήν ἀγιογράφηση Ἑλλήνων φιλοσόφων καί ποιητῶν στό νάρθηκα βυζαντινῶν ναῶν.

Συνδεόμενη λοιπόν ἡ διδασκαλία αὐτή τόσο μέ τή βιβλική (ἰωάννεια) ὅσο καί μέ τή μεταγενέστερη ὀρθόδοξη παράδοση μπορεῖ πράγματι νά ἀποτελέσει ἕνα παραδοσιακό θεολογικό μοντέλο, τό ὁποῖο θά μπορούσε νά ἀκολουθήσει πιστά ἡ σύγχρονη Ὀρθοδοξία κατά τούς διαχριστιανικούς καί τούς διαθρησκευτικούς διαλόγους πού διεξάγει στίς μέρες μας, χωρίς νά ὑπάρχει ὁ φόβος ὅτι διατρέχει τόν κίνδυνο τοῦ ὁμολογιακοῦ ἢ τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ. Αὐτό ἀκριβῶς ἀποτελεῖ κατά τή γνώμη μας καί τήν πεμπτουςία τῆς θεολογικῆς σημασίας καί ἐπικαιρότητας πού ἔχει ἡ ἀνωτέρω διδασκαλία τοῦ Ἰουστίνου στήν ἐποχή μας.